

JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS I L'ESTUDI DE LA CULTURA IBÈRICA

JOAN SANMARTÍ
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Dins l'extensa i polifacètica obra de Josep de C. Serra-Ràfols, l'estudi del món ibèric hi té un paper important. No solament va excavar diversos jaciments ibèrics, entre els quals el gran assentament del castellet de Banyoles, a Tivissa, sinó que va dedicar a l'estudi d'aquesta cultura una extensa producció escrita, de naturalesa i entitat molt diverses. Entre els seus treballs cal destacar, a més dels estudis de caràcter econòmic, algunes obres de síntesi, en què realitza un estudi d'arqueologia espacial *avant la lettre* i proposa una anàlisi interna de la cultura ibèrica amb un fort contingut sociològic.

PARAULES CLAU

Historiografia, escola catalana d'arqueologia, cultura ibèrica, teoria arqueològica.

Josep de C. Serra-Ràfols and the study of Iberian culture

ABSTRACT

Study of the Iberian world plays an important part within the extensive and multifaceted work of Josep de C. Serra-Ràfols. Not only did he excavate several Iberian sites, including the great settlement at Castellet de Banyoles in Tivissa, he also devoted a large number of written works of a highly diverse nature and essence to studying this culture. In addition to his economic studies, particularly of note are some syntheses in which he carries out a spatial archaeological study *avant la lettre* and proposes an internal analysis of Iberian culture with a strong sociological content.

KEYWORDS

Historiography, catalan school of archaeology, Iberian culture, archaeological theory.

Josep de Calassanç Serra-Ràfols va ser un dels grans arqueòlegs catalans del segle xx, autor d'una obra extensa i polifacètica, però no ha tingut, segons el meu criteri, tot el reconeixement que li escau. Aquest homenatge, merescut i necessari, és per tant un motiu de satisfacció, i el fet d'haver estat convidat a participar-hi, un honor que agraeixo vivament als organitzadors.

Dins la producció científica de Serra-Ràfols, que com he dit és temàticament molt variada, l'estudi del món ibèric hi té un paper molt destacat, fins al punt que, sense poder-ho afirmar taxativament, em fa l'efecte que va ser un dels temes predilectes de la seva investigació. Li va dedicar estudis de caràcter, extensió i profunditat molt diversos, des de simples notes sobre troballes concretes a treballs de síntesi força ambiciosos i estudis aprofundits sobre determinats aspectes de l'economia, a més d'alguns treballs de camp de notable importància. En aquesta contribució analitzaré breument tots aquests aspectes, començant per l'obra feta en els seus anys de formació, però sense seguir en conjunt un ordre estrictament cronològic, sinó basat fonamentalment, encara que de manera flexible, en la naturalesa de les seves aportacions. Dedicaré, per tant, sengles apartats als seus treballs de camp (al Castellet de Banyoles de Tivissa, al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet i al sector de Magòria, al peu de Montjuïc) i a les informacions històriques que en va extreure, a les síntesis d'un abast més ampli i als estudis dedicats específicament a la història econòmica.

ELS ANYS DE FORMACIÓ

El contacte de Serra-Ràfols amb l'arqueologia ibèrica va començar ben aviat, ja que de ben jove va participar als treballs d'excavació dirigits per Josep Colominas al Puig Castellar de Santa de Gramenet entre 1922 i 1925, i per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans en va realitzar la planimetria, que ràpidament es va convertir en una de les imatges emblemàtiques de l'arqueologia ibèrica de Catalunya (Martínez Hualde i Vicente Castells, 1966, p. 12). També va treballar a les excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans als jaciments ibèrics del Baix Aragó, fins que la supressió de la Mancomunitat de Catalunya per la dictadura de Primo de Rivera va posar fi a aquest programa l'any 1923. Més concretament, va participar en els treballs d'ordenació i catalogació de les troballes (Bosch-Gimpera, 1923a, p. 82), i en aquest darrer any va dirigir les excavacions a les Ombries de Calaceit i a la Torre Cremada de Valldetormo

(Bosch-Gimpera, 1971, p. 120). Per delegació de l'Institut d'Estudis Catalans, va excavar, crec que l'any 1921, dues cambres del poblat ibèric de Valls, a la zona situada entre el passeig de l'estació i el torrent de Sant Francesc (Serra-Ràfols, 1930, p. 104, n. 1; Serra-Ràfols, 1968, p. 11). També en aquests primers anys va realitzar un primer estudi dels materials de la col·lecció Rubio de la Serna de la necròpolis de Cabrera de Mar —excavada l'any 1881 pel propietari de la finca (Rubio de la Serna, 1988)—, que va aparèixer en el volum VII (1921-1926) de l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans (Serra-Ràfols, 1931), i que durant molts anys, fins a l'aparició de l'extens estudi monogràfic que li va dedicar Josep Barberà (Barberà, 1968), va ser l'única referència científica mínimament sòlida a aquest important jaciment. Encara dins dels anys que podem considerar de formació, i arran d'una reunió de la Unió Acadèmica Internacional a Brussel·les el 1926, va preparar amb Bosch-Gimpera el fascicle sobre la ceràmica ibèrica de Fontscaldes del *Corpus Vasorum Antiquorum* (Bosch-Gimpera, 1980, p. 116), que tanmateix no va aparèixer fins molt més tard (Serra-Ràfols i Colominas, 1966). És ben evident, doncs, que aviat va adquirir una gran familiaritat amb l'arqueologia ibèrica, en particular la de la costa central de Catalunya, tant en l'activitat de camp com en l'estudi de les col·leccions arqueològiques.

ELS TREBALLS DE CAMP I NOTÍCIES SOBRE JACIMENTS I MATERIALS IBÈRICS

Els treballs d'excavació de l'època de maduresa de Serra-Ràfols relacionats amb el món ibèric no són gaire nombrosos, però n'hi ha un de particularment important, que és l'excavació del poblat del Castellet de Banyoles, a Tivissa, realitzada l'any 1937 i que continuava de fet els treballs començats cinc anys abans pel seu amic Lluís Brull, veí de Tivissa, que també va participar en aquesta segona etapa. Aquesta campanya, publicada l'any 1941 en el volum III de la revista *Ampurias* (Serra-Ràfols, 1941), va portar a la llum les cèlebres torres pentagonals que protegien l'accés a aquest gran jaciment ibèric. Aquestes construccions, tan peculiars, constitueixen, encara avui, un cas únic en l'arquitectura militar ibèrica, i segueixen essent objecte d'estudi i atenció per part dels especialistes com, entre altres (Pallarès, 1984; Gracia, Munilla i Pallarès, 1991), el professor Pierre Moret, destacat estudiós de l'arquitectura defensiva ibèrica, que li ha dedicat diversos treballs (1998; 2006; 2008). Cal dir, d'altra banda, que la publicació d'aquests treballs va molt més enllà dels resultats de les dues campanyes d'exca-

vació (la de 1932, feta en solitari per Lluís Brull, i la de 1937). En realitat, és el primer estudi científic aprofundit sobre el jaciment, que n'inclou la topografia, els antecedents de la recerca i l'anàlisi dels materials apareguts anteriorment, en particular els famosos conjunts de monedes i de vasos de plata que, juntament amb les torres, han fet famós aquest poblat. Es tracta doncs d'una síntesi que encara avui és una de les bases per al coneixement del Castellet de Banyoles.

Serra-Ràfols no va participar en les dues campanyes d'excavació desenvolupades al Castellet de Banyoles els anys 1942 i 1943, que van ser dirigides per Lluís Brull i Salvador Vilaseca. Amb tot, va col·laborar en la publicació amb un capítol en què analitzava les fonts literàries i les dades arqueològiques, per arribar a la conclusió que el poblat va ser destruït durant la Segona Guerra Púnica, probablement, segons el seu criteri, a principi del conflicte, tal vegada el mateix any 218 aC (Vilaseca, Serra-Ràfols i Brull, 1949, p. 45-53). Molts anys més tard, el 1965, va reprendre aquesta temàtica a la mateixa revista *Ampurias* (Serra-Ràfols, 1965a), en un extens estudi molt detallat, però que no modificava gens ni mica les seves conclusions. Tot i que actualment sembla clar que aquesta destrucció es va produir en un moment una mica més tardà, entorn de 200 aC, aquest treball, que conté una anàlisi exhaustiva i molt ben feta de les fonts antigues sobre els esdeveniments produïts en aquells primers anys del conflicte romano-cartaginès, segueix essent una referència necessària sobre aquestes.

El mateix any 1965, i en connexió amb aquesta mateixa temàtica històrica —la conquesta romana d'Ibèria—, va dedicar un breu estudi a l'episodi, esmentat per Tit Livi, de destrucció de muralles ibèriques durant la campanya punitiva de Cató, l'any 195 aC (Serra-Ràfols, 1965b). Podem sospitar que aquest treball li fou en bona part inspirat pels seus estudis sobre el Castellet de Banyoles, però també pel seu coneixement sobre el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, la muralla del qual esmenta directament, encara que amb reserves, com a possible exemple de fortificació destruïda per Cató.

A banda dels seus treballs sobre el Castellet de Banyoles, Serra-Ràfols va tenir també un paper molt important en la represa de les excavacions al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet entre 1954 i 1958, que van ser realitzades, sota la seva inspecció tècnica, pel Centre Excursionista Puig Castellar. Tot i que no va exercir la direcció efectiva d'aquestes excavacions, no es pot menystenir la importància del seu paper en uns treballs realitzats per aficionats molt entusiastes, responsables i dignes de tot elogi —però, com és lògic, sense

la preparació dels professionals–, i també en la seva publicació en la memòria núm. xxiv de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, l'any 1966 (Martínez Hualde i Vicente Castells, 1966).

També cal recordar finalment l'excavació, l'any 1946, del grup de sitges que s'havien descobert el 1928 al peu de la muntanya de Montjuïc, al costat sud-oest, en fer-se la trinxera per a les vies del tren que enllaçava l'estació de Magòria amb el port (Serra-Ràfols, 1964, p. 438, nota 3). Aquests treballs, però, van romandre inèdits, i malgrat que, com veurem més endavant, Serra-Ràfols en va extreure importants conclusions històriques al final de la seva carrera, la publicació dels materials no es féu fins molt més tard –excepte les llantes de ferro d'un carro, objecte d'una nota breu per Fernández de Avilés (1946)–, i per altres autors (Granados, 1982). Recentment, Carme Miró i Alaix (2009) ha publicat les notes d'excavació del mateix Serra-Ràfols, conservades al Servei de Documentació i Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans. Revelen el treball d'un arqueòleg expert, que va realitzar –tenint en compte els mètodes i mitjans de l'època– un treball d'excavació i registre de gran nivell.

A més del treballs d'excavació mencionats, Serra-Ràfols va publicar al llarg dels anys nombroses notícies i estudis breus sobre altres assentaments ibèrics (o considerats ibèrics), com ara les muralles de Girona (Serra-Ràfols, 1936*b*) o els poblats lloretencs del Turó Rodó i el Puig Castellet (Serra-Ràfols, 1943), que més tard han estat excavats íntegrament i es compten entre els jaciments ibèrics més ben coneguts de Catalunya (Frigola, Llinàs i Montalbán, 2008; Pons, Toledo i Llorens, 1981; Pons, Llorens i Merino, 1999). Devem també a Serra-Ràfols les primeres informacions científiques sobre el gran assentament d'Ullastret, que inclouen un croquis topogràfic elaborat per ell mateix amb Josep Gudiol l'any 1932 (Serra-Ràfols, 1945). Va publicar també diverses inscripcions ibèriques (Serra-Ràfols, 1936*c*) i algunes peces singulars, com ara un carret de bronze de probable procedència andalusa, conservat al museu de Granollers (Serra-Ràfols, 1948).

Serra-Ràfols fou també un dels primers investigadors –amb l'erudit Pere Giró per a l'àrea penedesenca (Giró, 1960)– que, a principi dels anys seixanta, va cridar l'atenció sobre l'existència d'un poblament ibèric dispers de plana, sovint documentat per l'existència de nivells amb ceràmica ibèrica –en general, però no sempre, de l'ibèric final, o període tardorepublicà–, sota les vil·les romanes de la costa catalana, sobretot del Maresme (Serra-Ràfols, 1962). És una observació basada en part en els seus propis treballs d'excavació, concretament a la vil·la

d'Ocata, i particularment interessant, perquè trencava amb la visió tradicional del poblament ibèric en assentaments concentrats i pràcticament sempre en llocs alts –que el mateix Serra-Ràfols havia mantingut en treballs anteriors– i permetia contemplar la possibilitat que en algunes zones també hi hagués una ocupació rural dispersa del territori, tal com després s'ha confirmat a bastament (Prevosti, 1981*a* i 1981*b*; Asensio *et al.*, 2001; Martín i Plana, 2001).

LES OBRES DE SÍNTESEI

Els paràgrafs anteriors palesen la importància del treball de camp i d'estudi directe de materials per part de Serra-Ràfols. Ara bé, com ja he dit més amunt, penso que la seva contribució més destacada sobre el món ibèric, la que l'acredita com un gran historiador, són les obres de síntesi i els estudis d'història econòmica. Entre les primeres cal destacar-ne dues de fonamentals: *El poblament prehistòric de Catalunya* (1930) i el seu estudi sobre el poblament ibèric de la comarca del Maresme, publicat el 1942 en el número 4 de la revista *Ampurias*, i que reprèn, molt ampliat i més elaborat, un treball anterior publicat a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (Serra-Ràfols, 1936*a*).

Dins *El poblament prehistòric de Catalunya*, el capítol v, el que dedica als ibers amb el títol «El poblament ibèric», es divideix en dues parts ben diferenciades. La primera es dedica a les qüestions que en aquella època dominaven el debat arqueològic: l'origen dels pobles prehistòrics, la seva distribució en l'espai geogràfic i la seva història, entesa bàsicament com a processos d'expansió territorial o, eventualment, de regressió a costa de l'expansió d'altres ètnies. Les qüestions relacionades amb les formes de vida, l'economia, l'organització social o els processos de canvi cultural –si no eren resultat d'invasions– no figuraven en aquesta agenda o, en tot cas, només de forma subsidiària i sempre posposada. Cal insistir que aquest enfocament, que ara ens sembla tan limitat, era l'habitual en l'arqueologia europea de primera fila de l'època. Era, per exemple, el de Vere Gordon Childe en els anys vint, quan encara no havia incorporat plenament la sociologia marxista a la seva recerca (Childe, 1925; 1926; 1929). També, evidentment, el de Gustaf Kossinna i de tota l'escola alemanya de prehistoriadors, que tenia els seus fonaments teòrics en l'escola antropològica de la *Kulturkreislehre* (teoria dels cercles culturals) austroalemanya (Kossinna, 1911 i 1912). I, gairebé no

cal dir-ho, aquest enfocament historicocultural era també seguit pel mestre de Serra-Ràfols, Pere Bosch-Gimpera, que no endebades era deixeble directe de Gustaf Kossinna i n'havia après els enfocaments de la teoria dels cercles culturals i la seva aplicació a la recerca arqueològica (Bosch-Gimpera, 1971, p. 98). El resultat de l'aplicació d'aquest mètode per part de Bosch és la seva reconstrucció paleoetnològica de la península Ibèrica, ja ben dibuixada a finals de la segona dècada del segle (Bosch-Gimpera, 1919), i plenament acabada durant el decenni següent (Bosch-Gimpera, 1923a; 1923c; 1923d; 1929), fins a culminar en la seva monumental *Etnologia de la Península Ibèrica* (Bosch-Gimpera, 1932).

En la primera part del capítol mencionat, Serra-Ràfols segueix bastant estretament les idees de Bosch-Gimpera: en relació amb els orígens ètnics i geogràfics dels ibers (que fa enllaçar, com el seu mestre, amb la cultura d'Almeria, o de los Millares); també en relació amb l'origen de la cultura ibèrica històrica, de la segona meitat del primer mil·lenni aC, que situa al sud-est de la península i que explica, com Bosch-Gimpera, per la forta influència grega en aquesta zona; igualment pel que fa a la periodització d'aquesta cultura ibèrica a Catalunya (amb un moment antic des del segle VI aC fins al segle IV aC, i un segon de superior desenvolupament a partir del segle III aC); i encara, i molt particularment, en la qüestió paleoetnològica, és a dir, el problema de la distribució territorial dels diferents pobles ibèrics, així com la idea d'una expansió septentrional dels ibers fins al Roine en el s. VI aC, seguida d'un suposat reflux en el segle IV aC, a conseqüència de l'expansió dels gals. Amb tot, el jove Serra-Ràfols s'expressava amb més prudència que Bosch en plantejar explicacions de caràcter invasionista. Per exemple, la persistència en els poblats ibèrics de la ceràmica llavors anomenada de tradició eneolítica el conduí a pensar que els ibers originaris del sud-est que havien «iberitzat» Catalunya durant el segle VI aC, i «el punt de partida dels quals devia ja ésser molt allunyat dels grans centres de cultura del sud-est, van deixar-hi [a Catalunya] un sediment molt petit, *i, en realitat, la cultura anterior segueix la seva evolució normal*» (Serra-Ràfols, 1920, p. 84; la cursiva és meua). També deixava entendre, en el fons, que la invasió ibèrica de les terres al nord del Pirineu podria no haver-se produït —en tot cas, que la seva importància ètnica i cultural era ben difícil de precisar (Serra-Ràfols, 1920, p. 83)—, i que les troballes de ceràmica ibèrica fetes a la Gàl·lia i a la Catalunya Vella —l'element bàsic en què recolzava la idea del desplaçament ibèric cap al nord— no eren el resultat d'un moviment de població en direcció sud-nord, sinó

del comerç emporità, que hauria transportat aquests materials des de les zones pròpiament ibèriques, en particular el sud-est de la península (Serra-Ràfols, 1930, p. 85-86). Aquests matisos interpretatius, així com la seva desconfiança envers determinades fonts literàries –en particular el periple d'Aviè (Serra-Ràfols 1930, p. 81, nota 1)–, demostren, en tot cas, la independència de criteri de Serra-Ràfols, fins i tot envers una figura de la talla de Bosch-Gimpera, que no solament era el seu mestre –i el seu cap al Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans–, sinó un investigador de gran prestigi internacional, cosa no gaire freqüent en aquella època al nostre país. Tot i això, aquesta primera part del seu capítol sobre els ibers no és, cal repetir-ho, particularment original.

És en la segona part del capítol v del *Poblament prehistòric de Catalunya* on Serra-Ràfols varia completament l'enfocament del treball, i analitza l'iberisme des d'una perspectiva que en aquell moment no era gaire corrent en els estudis arqueològics, molt més pròxima als plantejaments propis de la geografia humana i econòmica i de l'etnologia. Parteix d'un assaig d'avaluació global dels sistemes de poblament a les tres zones per a les quals comptava amb un mínim d'informació: l'Urgell, la Ribera del Segre i la Costa de Llevant. No cal dir que, fins i tot en aquestes àrees, les dades de què disposava eren encara molt pobres, però li permeteren observar que, si més no a la costa, la densitat de població en temps ibèrics era, per primera vegada, relativament elevada: «no ens indiquen pas un poblament comparable al modern, però representen una zona de poblament superior a l'actual de les nostres contrades pirinenques» (Serra-Ràfols, 1930, p. 114). Més tard, com veurem, va insistir novament en aquesta preocupació per les qüestions demogràfiques, que contrasta ben clarament amb els plantejaments de la història cultural.

A partir d'aquí analitza en el mateix capítol el poblat com a unitat bàsica del poblament, i n'estudia la ubicació –constata l'enorme freqüència dels llocs alts– i l'estructura interna des del punt de vista del traçat urbà i de l'arquitectura, tant pública –muralls i cisternes fonamentalment– com domèstica. Particularment notable, però, és la seva preocupació per la grandària dels assentaments, que, com diu, van de poc més de 100 m², com a la Gessera, fins a veritables ciutats com Tarragona, amb tots els graus de transició. I encara més enllà d'això, quan era possible –és a dir, en els pocs casos en què hi havia poblats excavats íntegrament–, també va intentar avaluar el nombre de cases –i, per tant, de famílies que hi vivien–, així com la grandària dels habitatges.

També es va interessar pel que avui en dia anomenaríem la història de la vida quotidiana, a la qual dedicà, dins del mateix capítol, un apartat relativament extens, centrat sobretot en les activitats productives. Més enllà de les informacions sobre la producció de subsistència, es va saber adonar que, per primera vegada en la història del país, determinades activitats productives ultrapassaven netament el nivell domèstic, com ara la producció de ceràmiques, «que ara pren», diu, «un caire que es pot qualificar d'industrial» (Serra-Ràfols, 1930, p. 136), o la del ferro, que descriu com «una indústria metal·lúrgica desenrotllada», a més d'una «indústria de luxe que s'aplicava als metalls preciosos i que produïa objectes molt reeixits artísticament, malgrat el seu caràcter bàrbar». Altres activitats, en canvi –com ara la mòlta del gra o el teixit–, es desenvolupaven segons el seu criteri a un nivell estrictament familiar. També és interessant assenyalar que, baldament fos a un nivell poc elaborat, gairebé d'estereotip, també va introduir la dimensió de gènere en l'anàlisi de les activitats productives, tant les primàries –la participació de les dones en les activitats agrícoles– com les de transformació –atribueix a les dones les activitats tèxtils– i el subministrament d'aigua. Malgrat la modèstia aparent d'aquestes interpretacions, n'hi ha prou de comparar el *Poblament prehistòric de Catalunya* amb la quasi coetània *Etnologia de la Península Ibèrica* (apareguda només dos anys més tard) per adonar-se de fins a quin punt l'enfocament de Serra-Ràfols era diferent del paradigma dominant en la recerca arqueològica d'aquells moments.¹

En definitiva, Serra-Ràfols va mostrar un interès considerable per la interpretació sociològica de la documentació, evident en la seva anàlisi comparativa de les dimensions dels assentaments, en les seves conclusions sobre la importància demogràfica del poblament ibèric –tornarem aviat sobre aquesta qüestió– i en la constatació de l'existència d'activitats econòmiques especialitzades. Malgrat que tots aquests trets són característics de les societats complexes i amb sistemes polítics desenvolupats, el cert és que no en va saber treure conseqüències més elaborades en relació amb les formes d'organització sociopolítica dels ibers. Així, va considerar el poblament individual com la unitat bàsica d'organització, no solament social, sinó també política, mentre que la tribu era per a ell una entitat molt imprecisa que uneix el conjunt dels poblaments d'una comarca emparentats per vincles sobretot ètnics, les arrels dels quals devien ésser molt antigues. Els

1. Aquesta preocupació per les qüestions econòmiques i socials és evident també en els seus estudis sobre altres períodes, en particular l'època romana (SERRA I RÀFOLS, 1947).

poblats d'una mateixa tribu o de tribus diferents s'uneixen de vegades per una causa comuna, però això és poc freqüent. Aquestes unions són efímeres i molts poblats devien quedar-ne al marge. En general, cadascú lluita per la seva sola conservació, acarnissadament, però isoladament (Serra-Ràfols, 1930, p. 116).

És ben possible que aquest punt de vista estigués molt influït per les idees d'Adolf Schulten, que en la versió castellana del seu article *Hispania a la Real Encyclopaedie* de Pauly i Wissowa afirma literalment que «la unidad política no es la tribu, como entre los celtas y los germanos, sino como entre los bereberes la ciudad y el castillo» i, encara més endavant, que «por encima de las pequeñas comunidades se encuentran como unidad superior, pero tan sólo etnológica y no política, las tribus». Atès que Bosch també acceptava sense reserves aquest punt de vista de Schulten en la seva *Prehistòria Catalana* (Bosch-Gimpera, 1919, p.234-235) –l'únic treball, en la mesura del meu coneixement, on tracta, breument, aquest tema–, em sembla evident que era una *communis opinio* que difícilment es posava en qüestió, malgrat que les fonts escrites atorguen un paper important als pobles (o tribus) en diferents episodis de la Segona Guerra Púnica, sobretot els ilergets, però també els ausetans, els lacetans i els suesetans. Cal dir tanmateix que aquesta interpretació primitivista de la societat ibèrica, que la redueix a una cultura tribal aldeana, contrasta vivament amb la que quaranta anys abans havia ofert Joaquín Costa en els seus *Estudios ibéricos* (1891-1895), una obra injustament oblidada (encara que tinguda en compte per Carreras Candi en la *Història Nacional de Catalunya*), però que pot ser justament reivindicada a la llum de la recerca actual.

Deu anys després de la publicació de *Poblament prehistòric de Catalunya*, Serra-Ràfols va reprendre de forma detallada moltes d'aquestes reflexions de caràcter geogràfic i antropològic en el seu article «El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en la época anterromana», publicat el 1941 a la revista *Ampurias*, i que ja he esmentat. Es tracta d'un estudi modèlic, per a la seva època, del que actualment s'anomenaria «arqueologia del territori»; Serra parteix d'una bona anàlisi de les condicions geogràfiques de la zona –on queda de manifest, com en altres treballs, la seva bona formació en aquest terreny– i, aprofitant el coneixement relativament complet que existia sobre els assentaments ibèrics d'aquesta comarca, hi analitza a fons el sistema de poblament. També aquí hi ha un assaig de reconstrucció de les condicions de vida, particularment complet, que l'autor realitza fonamentalment a partir de les troballes del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (que per primera vegada apareixen relativament

ben publicades). El resultat es un «cuadro de la vida cotidiana» gairebé etnogràfic, que va força més enllà del que oferia en el *Poblament prehistòric de Catalunya* i suggereix una certa familiaritat amb l'antropologia social. De tota manera, l'aportació més important d'aquest article és l'assaig d'avaluació del volum de la població ibèrica de la Costa de Llevant, que enllaça amb l'interès per la qüestió demogràfica que ja insinuava en el *Poblament prehistòric de Catalunya*; ara, però, va molt més enllà de la de la simple constatació d'un creixement demogràfic global durant aquest període i cerca d'avaluar de manera efectiva la població. Aquest càlcul el va realitzar amb intel·ligència i amb un notable rigor metodològic, basant-se novament en l'anàlisi del nombre de cases de cada poblat, i partint de la idea, prou versemblant, que cadascuna fos ocupada per una família de cinc persones. Val la pena assenyalar que els resultats –una densitat de 18 a 22 habitants per km², amb un total d'entorn de 12.000 persones per al conjunt de la comarca– no són gaire diferents dels que nosaltres hem proposat per a la mateixa zona (Sanmartí, 2001, p. 27), i amb la mateixa conclusió: que es tracta d'una densitat elevada, deguda al desenvolupament d'una agricultura eficient, i que, segons Serra-Ràfols, preparava aquestes terres «per rebre la cultura romana, que les havia de convertir en veritables terres de civilització». Això, tanmateix, no el va conduir a modificar la seva apreciació sobre la naturalesa de la societat ibèrica i les seves formes d'organització política. És important assenyalar que després d'aquest treball la recerca arqueològica va trigar prop de cinquanta anys a tractar novament aquestes qüestions, tan importants. No és, doncs, cap exageració afirmar el seu caràcter veritablement precursor.

Entre els treballs de síntesi àmplia publicats per Serra-Ràfols sobre els ibers cal esmentar, finalment, el breu capítol dedicat a l'art ibèric en el volum primer de *L'art català* dirigit per Joaquim Folch i Torres (Serra-Ràfols, 1957). Escrit amb mentalitat d'arqueòleg, més que d'historiador de l'art, hi dedica apartats relativament extensos a aspectes com l'urbanisme, o les muralles, la categoria artística dels quals és discutible. Per la resta, és un treball més aviat descriptiu, sense un veritable assaig d'anàlisi ni des del punt de vista estètic ni des del punt de vista social. No és, certament, una de les obres més reeixides de Serra-Ràfols, tot i que cal tenir en compte tant les limitacions d'espai d'aquest breu capítol com el fet, ben evident, que les arts plàstiques ibèriques, a Catalunya, són força limitades quantitativament i qualitativament –i encara més en el moment en què fou escrit aquest treball–, i que l'arquitectura hi té un caràcter estrictament funcional.

DOS ESTUDIS D'HISTÒRIA ECONÒMICA

Després del seu article a *Ampurias* de 1941, Serra-Ràfols ja no va publicar altres treballs de gran abast sobre el món ibèric fins als anys seixanta, quan va aparèixer el ja esmentat estudi sobre els nivells ibèrics sota les vil·les romanes. En aquests darrers anys, però, encara ens va deixar dues contribucions importants, que posen de manifest la continuïtat del seu interès per la història econòmica. El primer tracta sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la romanització, i és una comunicació a la I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibèrica, organitzada a València per M. Tarradell el 1968 (Serra-Ràfols, 1968). Hi va aplegar un volum important de dades sobre la siderúrgia preromana, que incloïen les obtingudes en els seus primers treballs a Valls i, de particular interès, la descripció d'una foneria excavada per Josep Maria Pons i Guri al poblat de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar). A banda dels aspectes descriptius, però, el material recollit li permetia parlar, i amb raó, d'una «considerable revolució tècnica originada per l'ús abundós del ferro, que degué influir poderosament en les condicions de la vida material», fins al punt d'arribar a comparar-la, per la seva transcendència, amb la mecanització de la producció agrícola. D'altra banda, no és sobrer assenyalar que aquest treball fou l'únic publicat en català en els dos volums a què va donar peu la celebració d'aquesta reunió.

El segon dels articles esmentats, publicat ja pòstumament (Serra-Ràfols, 1974), és una anàlisi breu, però penetrant, de les relacions comercials entre grecs i ibers, en què reprèn parcialment algunes idees anteriors, expressades per exemple en el seu article de 1941 sobre el poblament de la Costa de Llevant, on manté la importància de la producció cerealícola com a element d'intercanvi per al «sustento de los pobladores de las colonias comerciales extranjeras» (Serra-Ràfols, 1941, p. 103). En el treball de 1974 valora les possibilitats comercials derivades de la producció de plata (a través de les fonts i de la toponímia), la sal i el ferro, però sobretot posa en valor el paper de les exportacions de cereals, a partir de la ja mencionada troballa de les grans sitges del port del poblat ibèric de Montjuïc, situat al sud-oest de la muntanya, tocant a la desembocadura del Llobregat, i perfectament identificat com a tal gràcies a la toponímia continguda en la documentació medieval (Barri del Port, Santa Maria del Port, Castell del Port). Amb aquest article, Serra-Ràfols obria una línia interpretativa sobre l'economia de les relacions colonials que posteriorment, amb una documen-

tació molt més rica, ha estat represa i ampliada per diversos autors (Sanmartí Grego, 1992, p. 35-36; Gràcia, 1995; Asensio, Francès i Pons, 2002).

BALANÇ

Mai no és fàcil de fer una avaluació global i aproximadament objectiva dels nostres predecessors sense caure en la generalització excessiva (o, segons com, en la caricatura). J. de C. Serra-Ràfols va ser un treballador infatigable, amb una obra escrita molt extensa, però també força dispersa des del punt de vista temàtic, i potser per això no va arribar a aprofundir fins a les darreres conseqüències cap dels molts aspectes de la prehistòria i l'antiguitat que va tractar durant mig segle de vida professional. En relació amb el món ibèric, com hem vist, va fer aportacions importants a través dels seus treballs de camp, però crec que la seva contribució més rellevant és l'assaig d'anàlisi interna de la cultura i les formes de vida. Amb això anava força més enllà del paradigma interpretatiu dominant en els seus anys de formació, que sovint es limitava a la mera identificació etnològica a partir dels trets estilístics de la cultura material. Dissortadament, els seus escrits no diuen res sobre les fonts teòriques en què basava les seves interpretacions, però és ben segur que tenia coneixements notables de geografia, i potser segurament d'etnologia, que es reflecteixen ben clarament en els seus treballs més interpretatius sobre els ibers, en particular quan tractava els aspectes més relacionats amb la quotidianitat. En canvi, la seva visió primitivista de l'organització sociopolítica ibèrica –en contradicció flagrant amb la complexitat dels sistemes de poblament i amb l'existència d'activitats artesanals molt especialitzades, que ell mateix havia assenyalat– em sembla que deriva molt directament de les interpretacions d'Adolph Schulten, que prenia com a model per a l'organització social ibèrica les poblacions del Magreb (Schulten, 1920, p. 160), en la qual cosa ha estat seguit per autors molt diversos (Rovira i Virgili, 1922, p. 507; Tarradell, 1980, p.136) a banda del mateix Serra-Ràfols en relació amb la pràctica dels cranis enclavats documentada al Puig Castellar (Serra-Ràfols, 1941, p. 103). També és probable que aquesta interpretació de la societat ibèrica com una cultura tribal aldeana estigués molt condicionada pel fet que tots els assentaments investigats amb una certa profunditat quan ell escrivia les seves síntesis –és a dir, els del Baix Aragó i el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet– eren poblats petits, habitats sobretot per camperols i on la presència de

l'elit social ibèrica era força reduïda (quan hi era). En aquells moments, els grans nuclis amb cases complexes, com Ullastret o Tivissa, a penes eren coneguts —o no es podien investigar a fons a causa de la seva continuïtat històrica d'ocupació, com Tarragona—, i la gran complexitat real de les formes d'ocupació del territori, en absència de treballs de prospecció sistemàtica, només es podia intuir, com féu en certa mesura el mateix Serra-Ràfols. No se li pot reprotxar, per tant, que amb dades tan limitades i parcials, i fortament influït per l'autoritat de Schulten i de Bosch-Gimpera, donés de la societat ibèrica una visió que actualment sembla força allunyada de la realitat; ben al contrari, cal reconèixer-li el gran mèrit d'haver-ne proposat una interpretació sociològica d'un cert abast, en una època en què la història cultural dominava el panorama de l'arqueologia.

BIBLIOGRAFIA

- ASENSIO I VILARÓ, David; MORER DE LLORENS, Jordi; RIGO I JOVELLS, Antoni; SANMARTÍ I GREGO, Joan (2001). «Les formes d'organització social i econòmica de la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I aC». A: MARTÍN I ORTEGA, Aurora; PLANA I MALLART, Rosa (2001). *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Ullastret, p. 253-271.
- ASENSIO, David; FRANCÈS I FARRÉ, Joan; PONS I BRUN, Enriqueta (2002). «Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica». *Cypsela*, núm. 14, p. 125-140.
- BARBERÀ I FARRÀS, Josep (1968). «La necrópolis ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna)». *Ampurias*, 30, p. 97-150.
- BOSCH I GIMPERA, Pere (1915). *El Problema de la ceràmica ibèrica*. Madrid: Museo Nacional de Ciencias naturales. (Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas; 7)
- (1919). *Prehistòria Catalana: Edat de la pedra i dels metalls, colonització grega, etnografia*. Barcelona: Editorial Catalana.
- (1923a). «L'Estat actual de la sistematització del coneixement de la primera Edat del ferro a Catalunya». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 586-589.

- (1923*b*). «Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 641-671.
- (1923*c*). «L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 671-694.
- (1923*d*). «El problema dels orígens de la cultura ibèrica». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 671-694.
- (1929). *El estado actual de la investigación de la cultura ibérica*. Madrid: Tipografía de Archivos.
- (1932). *Etnologia de la Península Ibérica*. Barcelona: Alpha.
- (1971). *La Universitat i Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- CHILDE, Vere G. (1925). *The Dawn of European Civilization*. Londres: Kegan Paul.
- (1926). *The Aryans: A Study of Indo-European Origins*. Londres: Kegan Paul.
- (1929). *The Danube in Prehistory*. Oxford: Oxford University Press.
- COSTA Y MARTÍNEZ, Joaquín (1891-1895). *Estudios ibéricos (La servidumbre entre los iberos. Litoral ibérico del Mediterráneo en el siglo VI-V antes de Jesucristo)*. Madrid: Tipografía de San Francisco de Sales.
- FERNÁNDEZ DE AVILÉS, Augusto (1946). «El carro ibérico de Montjuïc». *Archivo Español de Arqueología*, tom XIX, núm. 64, p. 262-263.
- FRIGOLA I TRIOLA, Josep, J.; LLINÀS I POL, Joan; MONTALBÁN I MARTÍNEZ, Carme (2008). *Turó Rodó: un assentament ibèric tardà a Lloret de Mar*. Lloret de Mar: Ajuntament de Lloret de Mar (Es Frares).
- GIRÓ, Pere (1960). «El poblado prerromano de “Mas Castellà” (Monjos, Villafraanca del Panadés)». *Ampurias*, núm. XXII-XXIII (1960-1961), p. 159-182.
- GRACIA, FRANCISCO (1995). «Producción y comercio de cereal en el N-E de la Península Ibérica entre los siglos VII-II aC». *Pyrenae*, núm. 26, p. 91-113.
- GRACIA, FRANCISCO; MUNILLA, Glòria; PALLARÈS, Ramon (1991). «Estructuración del poblamiento y sistemas defensivos en el área de la desembocadura del Ebro. Dos casos de estudio: La Moleta del Remei (Alcanar) y El Castellet de Banyoles (Tivissa)». A: *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Les fortificacions*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages, p. 67-78.
- GRANADOS, Josep Oriol (1982). «Las cerámicas de importación halladas en los silos del Port (Barcelona)». *Heliké*, núm. 1, p. 163-181.

- KOSSINNA, Gustaf (1911). *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*. Leipzig: Curt Kabitzsch Verlag.
- (1912). *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg: Kabitzsch.
- MARTÍN I ORTEGA, Aurora; PLANA I MALLART, Rosa (2001). «El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'*oppidum* d'Ullastret». A: MARTÍN I ORTEGA, Aurora; PLANA I MALLART, Rosa (2001). *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Ullastret, p. 39-52.
- MARTÍNEZ HUALDE, Àngel; VICENTE CASTELLS, Joan (1966). *El poblat ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1956*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; xxiv).
- MIRÓ I ALAIX, Carme (2009). «El carro ibèric de les sitges del port de Montjuïc, Barcelona. En record i homenatge a Josep de Calassanç Serra i Ràfols». *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, núm. 5, p. 86-103.
- MORET, Pierre. «“Rostros de piedra”. Sobre la racionalidad del proyecto arquitectónico de las fortificaciones urbanas ibéricas». A: ARANEGUI, Carmen (coord.) (1998). *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Barcelona, p. 83-92.
- «Architecture indigène et modèles hellénistiques: les ambiguïtés du cas ibérique». A: FRANÇOIS, Paul; MORET, Pierre; PÉRÉ-NOGUÈS, Sandra (ed.) (2006). *L'hellénisation en Méditerranée occidentale au temps des guerres puniques (260-180 av. J.-C.)*. Actes du colloque international de Toulouse». *Pallas*, 70, p. 207-227.
- (2008). «À propos du Castellet de Banyoles et de Philon de Byzance: une nécessaire palinodie». *Salduie*, 8, p. 193-215.
- PALLARÈS, Ramon (1984). «El sistema defensivo frontal del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre». *Pyrenae*, 19-20, p. 113-125.
- PONS I BRUN, Enriqueta; LLORENS I RAMIS, Josep Maria; MERINO I SERRA, Jordi (1999). *Puig Castellet*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya).
- PONS I BRUN, Enriqueta; TOLEDO I MUR, Assumpció; LLORENS I RAMIS, Josep Maria (1981). *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet, Lloret de Mar (Excavacions 1975-1980)*. Girona: Diputació provincial de Girona. Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques.

- PREVOSTI, Marta (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: Ajuntament de Badalona. Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 3)
- (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana (2 vol.)
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1922). *Història de Catalunya*. Vol. I. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. (Edició facsímil de la primera edició realitzada entre 1922 i 1934.)
- RUBIO DE LA SERNA, Juan (1888). «Noticia de una necròpolis anterromana en Cabrera de Mataró (Barcelona)». *Memorias de la Real Academia de la Historia*. Tom XI. MADRID: Cuaderno complementario.
- SANMARTÍ, Joan (2001). «Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)». A: MARTÍN ORTEGA, Aurora; PLANA MALLART, Rosa (dir.). *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la mediterrània occidental*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 23-38. (Monografies d'Ullastret; 2)
- SANMARTÍ GREGO, Enric (1992). «*Massalia et Emporion*: une origine commune, deux destins differents». A: BATS, M.; BERTUCCHI, G.; CONGÈS G.; TRÉZINY H. (dir.) (1992). *Marseille grecque et la Gaule, Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule méridionale (Marseille, 18-23 novembre 1990)*. Lattes / Aix-en-Provence: ADAM-PUP, p. 27-41.
- SCHULTEN, Adolf (1920). *Hispania: geografia, etnologia, historia (con un apéndice sobre La arqueología prerromana hispánica, por Pedro Bosch Gimpera)*. Barcelona: Académica. (Nova edició: Sevilla: Renacimiento, 2004.)
- SERRA-RÀFOLS, Josep de Calassanç (1930). *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcelona: Barcino.
- (1931). «La col·lecció Rubio de la Serna al Museu de Barcelona». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1921-1926: Vol. VII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 67-71.
- (1936a). «Llocs d'habitació ibèrics de la Costa de Llevant». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1927-1931: Vol. VIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 333-342.
- (1936b). «Les muralles ibèriques i romanes de Girona». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1927-1931: Vol. VIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 109-128.

- (1936c). «Noves inscripcions ibèriques i romanes de Girona». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1927-1931: Vol. VIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 41-45.
- (1941). «El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa - Bajo Ebro)». *Ampurias*, núm. III, p. 14-34.
- (1942). «El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en época antirromana». *Ampurias*, núm. IV, p. 69-110.
- (1943). «Poblados ibéricos en el término de Lloret de Mar». *Ampurias*, núm. VI, p. 255-258.
- (1945-1946). «El poblado indiketa de Ullastret». *Ampurias*, núm. VII-VIII, p. 359-365.
- (1947). «Algunos elementos que puede aportar la Arqueología para el conocimiento del estado social y de la economía rural hispanorromana». *Revista Internacional de Sociología*, I, p. 451-466.
- (1948). «Carrito ibérico de bronce, del Museo de Granollers». *Archivo Español de Arqueología*. Tom XXI, p. 378-391.
- (1957). «L'art ibèric». A: FOLCH I TORRES, Joaquim (dir.) (1957). *L'Art Català*. Vol. 1. Barcelona: Aymà, p. 41-50.
- (1962). «Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana». A: *Memorias del VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960*. Saragossa, p. 255-260.
- (1964). «Los orígenes de una ciudad». A: *Actas del VIII Congreso Nacional de Arqueología. Sevilla-Málaga 1963*. Saragossa, p. 427-447.
- (1965a). «La destrucción del poblado ibérico del Castellet de Banyoles de Tivissa (Bajo Ebro)». *Ampurias*, núm. XXVI-XXVII (1964-1965), p. 105-117.
- (1965b). «Un episodi de la historia de Catalunya». A: MALUQUER DE MOTES, Joan (ed.) (1965). *Homenaje a Jaime Vicenç Vives*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, p. 167-172.
- (1968). «Notes sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la romanització». A: TARRADELL I MATEU, Miquel (ed.). *Comunicaciones a la I Reunión de Historia de la economía antigua de la península ibérica. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 5. València, p. 9-21.
- (1974). «Las relaciones comerciales entre Iberia y Grecia durante la Segunda Edad del Hierro». A: RIPOLL PERELLÓ, Eduard; SANMARTÍ GREGO, Enric. *Símposio Internacional de Colonizaciones (Barcelona-Ampurias 1971)*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona. Instituto de Prehistoria y Arqueología, p. 217-221.

- SERRA I RÀFOLS, Josep de Calassanç; COLOMINAS I ROCA, Josep (1966). *Corpus Vasorum Antiquorum: Musée Archéologique de Barcelone*, fascicule II (Espagne, fascicule 4). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- TARRADELL, Miquel (1980). «La civilización ibérica». A: TUÑÓN DE LARA, Manuel; TARRADELL, Miquel; MANGAS, Julio. *I. Introducción, primeras culturas e Hispania romana*, volum primer de la *Historia de España* dirigida per Manuel Tuñón de Lara. Barcelona: Labor.
- VILASECA, Salvador; SERRA-RÀFOLS, Josep de Calassanç; BRULL, Lluís (1949). *Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Bañolas, de Tivisa (Tarragona)*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional. Comisaria General de Excavaciones Arqueológicas. (Informes y Memorias; 20)